

ПРОБЛЕМИ ОКРЕСЛЕННЯ ПРЕДМЕТНОГО ПОЛЯ ІСТОРИКО-ПРАВОВОЇ НАУКИ: СУЧАСНИЙ НАУКОВИЙ ДИСКУРС

І.В. Музика

*кандидат юридичних наук, доцент,
старший науковий співробітник Інституту
держави і права ім. В.М. Корецького НАН України*

Постановка проблеми. З'ясування меж предмета історії права в рамках актуальних серед сучасних українських істориків права та їх зарубіжних колег соціокультурної парадигми, а також тоталогії, синергетики та інших напрямів постнекласичної філософії зумовлює подальший процес структуризації предмету історії права та визначення перспектив її розвитку, викликаний переосмисленням історії під впливом сучасних реалій [1].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемам окреслення предметного поля сучасної історико-правової науки присвячені праці О. М. Атоян, М. А. Дамірлі, Н. М. Крестовської, О. Ф. Скакун, І. Б. Усенка, О. Н. Ярмиша та ін.

Мета статті полягає у з'ясуванні меж предметного поля історико-правової науки та тенденцій і перспектив її розвитку.

Основні результати дослідження. Основними, усталеними сьогодні, структурними елементами предметного поля історії права можна визначити: 1) історію становлення і розвитку окремих принципів, галузей та інститутів матеріального та процесуального права; 2) історію формування та трансформації національної правової системи як конкретної картини буття права; 3) історію взаємовпливу (соціальних зв'язків) права як соціального явища й інших соціальних явищ як чинників трансформації суспільства; 4) юридичне джерелознавство; 5) юридичну біографістику [2].

Разом з тим, як зазначає М. А. Дамірлі, у процесі вивчення об'єкту історико-правового пізнання сучасними вченими використовується антропосоціокультурний та інші філософські підходи, а предметом вивчення є закономірності, особливості і випадковості виникнення, розвитку і сучасного існування права як єдиного історичного процесу. Все це, на думку вченого, зумовлює вирізнення в об'єкті історико-наукового пізнання двох найважливіших підсистем: історико-правової реальності та пізнання самої цієї реальності. Залежно від пропорції розподілу теоретичного й емпіричного в структурі історико-правового знання, автор вирізняє переважно емпіричну чи переважно теоретичну орієнтацію наукових дисциплін, виходячи з того, що наукова думка людства виробила три основні форми науково-пізнавального ставлення до історії: науково-історіографічну (чи конкретно-історичну), теоретико-історичну і філософсько-історичну [3].

У той же час М. А. Дамірлі, історіософію права вважає структурною частиною філософії права [4, с. 392], що, на нашу думку, сьогодні виглядає дещо спірним, оскільки, саме розвиток історіософії права визначає подальші тенденції і напрями розвитку історико-правової науки.

Зокрема, на нашу думку, **предметом історико-правової науки** є конкретні прояви і властивості форм та способів існування права в просторі-часі в

його діалектичній єдності з іншими соціальними явищами (суспільством, загальною, державною, політикою, релігією, економікою, культурою та ін.); суспільний процес пізнання буття права, історико-правової реальності, формування системи знань про буття права, правову реальність, її сутність, зміст та структуру [5].

Останнім часом ключовим питанням, що визначає подальший розвиток історико-правових досліджень, є осмислення змісту і значення категорії «історико-правова реальність».

Вперше визначення змісту категорії «історико-правова реальність» запропонувала О. М. Атоян, яка створила першу довершену та обґрунтовану концепцію історико-правової реальності, розробила визначення та здійснила структурування змісту цієї філософсько-правової категорії, основними складовими якої вважає: 1) еволюцію: суб'єктів права, правосвідомості і правової культури, правових норм та принципів, усієї багатоманітності правової поведінки, явних і неявних взаємозв'язків між ними; 2) правові парадигми і постулати, а також правові парадокси та патології, існуючі у певний час [6, с. 560-561].

Зокрема, розкриваючи семантичні аспекти категорії «історико-правова реальність» О. М. Атоян зазначає: «історико-правова реальність» – це ретроспективна мозаїка сукупності всіх правових / квазіправових / антиправових подій, явищ і процесів, притаманних певному суспільству у конкретному просторі-часі. Історико-правова реальність містить не тільки правові і законодавчі парадигми та постулати свого часу, а також парадокси і патології. Не тільки «правильності», а й «неправильності». Не тільки офіційні правила гри, а й реальність гри, й самих гравців. Не тільки очевидне, але й неочевидне. Історико-правова реальність зберігається й змінюється у нашій пам'яті (свідомій і несвідомій). Вона є ієрархічною і контекстуальною, багатозоровою і багатогранною, складною і неоднозначною та передбачає багатство інтерпретацій (різних рівнів правової реальності суб'єктами різних рівнів свідомості), вона містить різні смисли і мови опису цих смислів і є складовою соціально-культурної еволюції загалом [7, с. 16-19].

Герменетико-семіотичну методикау дослідження історико-правової реальності розробляє також Н. М. Крестовська, яка вирізняє наступні науково-пізнавальні прийоми: формулювання гіпотези, контекстне тлумачення, герменевтичне коло, герменевтична дуга, актуальність розуміння [8, с. 54-55]. Зокрема, дослідниця зазначає, що саме поєднання герменевтики та семіотики дає можливість перейти від вивчення історико-правової реальності як сукупності правових норм та державних інститутів минулого до її розуміння як частини багатогранного соціального життя, що включає, крім норм, також правову поведінку та правову свідомість суб'єктів права [8, с. 51].

На нашу думку, важливе методологічне значення для осмислення онтико-онтологічних характеристик буття права, як одного з механізмів соціально-антропологічної взаємодії та соціокультурної динаміки, має сучасна історіософія. Зокрема, з урахуванням характеристик історичної реальності, на нашу думку, історію права слід розглядати як суспільний процес [9]. Процеси руху-зміни, як характеристики історико-правової реальності, повинні розглядатись під кутом зору історичної еволюції права та світоглядних картин права, створених у певні часові проміжки. Історія права, як суспільний процес

має ще два важливих зрізи, пов'язаних з онтологічною та епістемологічною сторонами буття права, а саме: 1) трансформація реально існуючого права, що проявляється у певному типі порядку, певних формах та конкретних джерелах права; 2) накопичення та трансформація теоретичних знань та уявлень про право, сформульованих у вигляді категорій, понять, термінів, теорій, концепцій, ідей тощо.

Історико-правова реальність, на нашу думку, є частиною історичної реальності [10, с.47]. Тому, сформульовані в рамках історіософії такі характеристики історичної реальності, як: «історіософтер» (питання про субстанціональний початок історії), «історична процесуальність» (питання конфігурації і спрямованості історичного процесу, співвідношення у ньому впорядкованості і хаотичності), дискретність історичного буття (визначення одиниць його суб'єктної структури у часі та просторі), історична креативність (виявлення меж історичної свободи і історичного вибору, ролі суб'єктивного фактору в історії, визначення діапазонів історичної відповідальності й історичного ризику), стохастична (вірогіднісна) картина минулого і майбутнього (питання альтернативності і варіацій історичного процесу), історична семіологія (питання про наявність об'єктивного змісту в історії) [11] можуть бути, на нашу думку, застосовані і для характеристики історико-правової реальності як самостійно, так і у поєднанні з характеристиками буття права з точки зору тоталогії та синергетики.

Зокрема, буття права слід розглядати як єдність і багатоманітність, як стабільність і мінливість, як перервність і неперервність. Здатність «бути» являє собою загальну якість усіх речей, у т.ч. і правової реальності. Тому історія права уявляється нами не як перервний або неперервний процес, а як буття права у просторі-часі.

Оскільки, розрізняють також реальне та ідеальне буття, то історія права, як суспільний процес, має два важливих зрізи, що пов'язані з онтологічною та епістемологічною сторонами буття права, а саме: 1) трансформація реально існуючого права, що проявляється у певному типі порядку, певних формах та конкретних джерелах права; 2) накопичення та трансформація теоретичних знань та уявлень про право, сформульованих у вигляді категорій, понять, термінів, теорій, концепцій, ідей тощо. Об'єктивне відтворення історичної картини розвитку права повинно враховувати обидва ці зрізи, їх взаємозв'язок та взаємообумовленість, в основі яких лежить історичний досвід людства.

Історія права має об'єктивний бік – буття права, зумовлене об'єктивними, у т.ч. природними, умовами розвитку людського суспільства, а також суб'єктивний бік – діяльність (матеріальна і духовна) людини, через яку виявляються відносини людини з правовою реальністю, буттям права.

Об'єктивні і суб'єктивні сторони трансформації права, можна описати за допомогою теорії самоорганізації складних дисипативних систем. Відповідно до вказаної теорії трансформація права здійснюється одночасно у трьох напрямках: 1) адаптація до нестабільності існування соціальних систем та випадкових факторів за допомогою створення багатоманітності нових форм, які якісно відрізняються від старих; 2) прогресивний розвиток старих форм, які ускладнюються, виникаючи з більш примітивних форм; 3) регресивні зміни (примітивізація) розвинених форм.

Історія сьогодні розуміється не як потік подій, однозначно детермінований розвитком способу виробництва, а як рух, заданий імовірнісною логікою становлення соціального буття, що містить безліч варіантів майбутнього у сьогоднішній. В історії діють не лише об'єктивні фактори, а й людська свобода, яка розуміється не лише як «усвідомлена необхідність», а як свобода вибору та здатність до самоорганізації. Історія як суспільний процес більш адекватно реконструюється, враховуючи фактори необхідності, випадковості, ймовірності, можливості та дійсності. Саме такий підхід, що охоплюється синергетичною парадигмою соціокультурного розвитку людського суспільства, дає можливість дослідити буття права під кутом зору взаємодії категорій «порядок» – «гармонія» – «хаос» (аномія) у правовому вимірі.

Слід підкреслити, що сучасна наука, виходячи з законів самоорганізації суспільства, заперечує лінійність (одноваріантність) суспільного розвитку, передбачаючи багатоваріантність його шляхів. Значна частина дослідників пов'язує виникнення та історичний розвиток права зі встановленням та трансформацією певного суспільного порядку. Термін «порядок», у даному випадку, більш повно характеризує будь-які складні явища порівняно з такими термінами як «структура», «система» чи «модель». Порядок може засновуватись на різних цінностях, у тому числі, і на антиправових. Тому можливість побудови правової соціальної демократичної держави і демократичного громадянського суспільства залежить цілком від системи цінностей, яку обирає більшість суспільства.

Слід зазначити, що існування громадянського суспільства не завжди можна розглядати як умову реалізації правових гарантій гуманізму, демократії і прогресивної еволюції соціуму. Адже у сучасному громадянському суспільстві найголовніші рішення приймаються не всіма, а більшістю його членів, більшість же правових норм продовжують встановлюватись владарюючою меншістю. Такі механізми не гарантують від можливих помилкових, суб'єктивних, егоїстичних, деструктивної спрямованості рішень та порушень прав меншості або окремої людини, навіть в умовах демократії. При чому, зазвичай такі порушення аргументуються інтересами всього суспільства, загальним благом, неможливістю знайти інших варіантів вирішення проблеми тощо.

Окрім того, надто швидка зміна умов життя соціуму, викликана технічними, культурними, науковими, ідеологічними та іншими причинами, за умови нехтування загальнолюдськими цінностями, законами самоорганізації людства як сукупності біологічних істот, викликає дестабілізацію конструктивного правового порядку, а інколи призводить до його руйнування (хаосу) або до встановлення деструктивного порядку. В основі дестабілізації може лежати деструктивна поведінка окремих індивідів або ж певних спільнот, які впадають в іншу крайність – нехтування спільним благом і інтересами всього суспільства заради вузькогогоїстичних інтересів. У конкретних випадках в основі деструктивного порядку можуть лежати ідеологічні чинники – викривлені релігійні вірування та наративи (побудова комуністичного суспільства, «великої держави» або «великої нації», встановлення «справедливого світового порядку», встановлення «ідеального вічного» правового порядку тощо).

У багатьох випадках тривала нестабільність або існування деструктивного порядку призводить до такого потворного явища як правовий нігілізм (як на внутрідержавному так і на міжнародному рівні). Про це явище написано до-

силь багато і зупиняється на його аналізі докладно в рамках цієї статті немає потреби. Основна шкода, яку завдає суспільству правовий нігілізм, на нашу думку, полягає не стільки у нехтуванні правом, скільки у некритичному або байдужому ставленні до наслідків своєї поведінки для соціуму в цілому, а часто і для самої особи чи певної соціальної групи.

Мова, зокрема, не йде про відносність добра і зла, що проявляється у різному розумінні змісту принципів верховенства права, справедливості, рівності, непорушності основних прав і свобод людини тощо. Мова йде про наслідки, які мають характер абсолютного зла – геноцид, кліматичні, екологічні (техногенні аварії, забруднення довкілля, порушення екологічного балансу внаслідок винищення фауни та флори тощо) та демографічні (катастрофічне зниження або підвищення народжуваності, генетичне виродження та ін.) катастрофи, війни з використанням зброї масового ураження тощо. Такі наслідки на сучасному етапі існування людського суспільства можуть поставити під загрозу існування всього людства.

Саме тому, останнім часом, у дослідженні історії права, як суспільного процесу, важливе значення набуває проблема циклічності та полілінійності процесу трансформації права. Основною похибкою при аналізі історичного буття права є уявлення про кінець історії, у тому числі й історії права як певної кумулятивної поступальності, темп і напрямок якої задані однозначно (тобто немає інших варіантів трансформації). Циклічність, а також спіральний рух історії є також певною інтерпретацією ідеї скінченності історії. Кінцева мета історичного розвитку, його циклічність, а також спіральний рух є різновидами одного з гранднаративів – ідеї про кінцеву мету існування людства. Ця ідея лежить в основі багатьох релігійних та філософських систем та концепцій. Зокрема, християнської – про кінець світу та суд Божий; індуїзму – про манвантари або епохи чи періоди ману, в які відбувається розвиток певного закінченого циклу Людства на різних стадіях його розвитку (Полярна, Гіпербореїська, Лемурійська, Атлантична епохи); концепції історичних фаз розвитку людства Ш. Фур'є, відповідно до якої завершальною стадією розвитку людства є «світ гармонії і справедливості»; концепції трифазного розвитку культури О. Шпенглера – розвиток певної культури як прасимволу, який через міфосимволічну (ранньої культури) та метафізично-релігійну (тобто високої культури) переходить в останню фазу – цивілізацію (старіння та смерть культури); циклів історії А. Шлезінгера-молодшого та ін.

Слід зазначити, що скінченність історії можлива лише за умови повного винищення людства. Ця гіпотетична умова на рівні несвідомого слугувала і слугує ґрунтом для уявлень про «кінець світу» в його різних інтерпретаціях. Тому циклічність слід інтерпретувати не як кінець, а виключно як якісний стрибок або якісну зміну буття. Оскільки, завжди об'єктивно не виключаються можливості існування або виникнення непередбачених або вільних від контролю людської свідомості сфер життя, факторів та прихованих наслідків дії певних закономірностей та випадковостей.

Осмислення парадигми полілінійності суспільних трансформацій ставить проблему наявності різних шляхів виникнення та трансформації права. Важливе значення також має проблема прогресу та регресу у правовому розвитку. Зокрема, наприклад, у межах одного типу права ми можемо спостерігати співіснування кількох різновидів правових систем, структурний та сутнісний зміст яких трансформується (прогресує, залишається відносно стабільним чи регресує) за-

лежно від особливостей і умов життя певного історичного циклу соціуму. При чому, напрямки трансформації правової реальності визначаються як суб'єктивними (роль та харизма окремих особистостей, традиції і звичаї, архетип культури тощо), так і об'єктивними (клімат, географічне розташування, економічні ресурси тощо) факторами, а також закономірностями, особливостями та випадковостями еволюції певної правової реальності.

Необхідність дослідження різних рівнів і аспектів правової реальності та її руху-зміни, зумовлена також проблемою визначення критеріїв «правового» і «неправового» на різних етапах існування людства, у правових уявленнях окремих соціальних груп та у конкретних просторово-часових вимірах. Ці критерії, в свою чергу, залежать від економічних, політичних, ідеологічних, кліматичних та інших чинників. Динамізм та трансформація змісту цих чинників, як уявляється, в свою чергу зумовлюють мінливість смислової наповненості понять «правове» і «не правове» у конкретних історичних умовах життя суспільства.

Історія права як суспільний процес, таким чином, уявляється як подвійна поліваріантність правової реальності. Перший зріз якої складають так звані формальне і неформальне право, як історичні типи права та різновиди правових порядків, а інший зріз – різновиди правових систем у межах одного типу права. Окрім того, історія права, як цивілізаційно-унікального явища, зокрема, є певним виразом культурного архетипу, який зумовлює цивілізаційну унікальність права. З точки зору теорії самоорганізації, історія права як соціальний процес є повним циклом еволюції права як складної дисипативної системи, тобто процесу спонтанного виникнення (зародження), відносно стійкого існування (збереження) і розпаду (переконструювання) права.

Висновок. Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що коло питань, які повинна вивчати сучасна історія права, включає онтико-онтологічні характеристики буття права, історико-правової реальності. Без чого неможливе подальше осмислення таких проблем, як трансформація права суспільного процесу, його сприйняття людською свідомістю та його реалізація у поведінковій сфері людини, а також ретроспективне тлумачення правової теорії [12] та юридичної діяльності. Це, з необхідністю, зумовлює включення названих питань до предмету історико-правової науки. Разом з тим, зазначена проблематика охоплюється предметним полем історіософії права. Таким чином, історіософію права слід вважати комплексною дисципліною, предметне поле якої знаходиться на перетині двох наук – історії та філософії права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Бойченко І.В.* Філософія історії. – Київ: Знання, 2000. – 723 с.; *Василькова В.В.* Порядок и хаос в развитии социальных систем: (синергетика и теория социальной самоорганизации). – СПб.: Изд-во «Лань», 1999. – 480 с.; *Кизима В.В.* Тоталогия (Философия обновления). – К.: Издатель ПАРАПЛАН. – 2005. – 228.; *Перов Ю.В.* Историчность и историческая реальность. Серия «Мыслители» Выпуск 2. СПб: Санкт – Петербургское философское общество, 2000. – 96 с.; *Черныш Наталья, Ровенчак Ольга.* Социокультурный подход в социогуманитарных науках: обмен смыслами // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 92-103.

2. *Усенко І.Б.* Юридична біограф істика : проблеми становлення нового напрямку наукових досліджень. Наукова доповідь. – К.: Вид-во Науковий світ, 2002. – 19 с.

3. *Дамирлі М.А.* Предметна сфера історико-правового пізнання : традиції й оновлення (епістемологічний аналіз): автореф. дис. на здобут. наук. ступ. доктора юрид. наук : спеціальність 12.00.01. – Харків, 2005. – 26 с.

4. *Дамирлі М.А.* Право и история : эпистемологические проблемы (Опыт комплексного исследования проблем предмета и структуры историко-правового познания). – СПб., 2002. – 456 с.

5. *Музыка І.В.* Предмет історії права: сучасний науковий дискурс та проблеми змісту // Правова держава. Випуск 20. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2009. – С. 37-41.

6. *Атоян О.Н.* Утопия безвластия. Крестьянское правосознание в историко-правовой реальности 1917-1921 годов (на примере анархо-махновщины): Монография / МВД Украины, Луганский гос. ун-т внутр. дел им. Э. А. Дидоренко. – Луганск: РИОЛ-ГУВД им. Э.А. Дидоренко, 2010. – 600 с.

7. *Атоян О.Н.* Категория «историко-правовая реальность» в пространстве семантических метаморфоз // Поняття, терміни і категорії історико-правової науки: матеріали XXI Міжнародної історико-правової конференції, 23-26 квітня 2009 р., м. Миколаїв. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – 356 с. – С. 12-23.

8. *Крестовська Н.М.* Герменевтика та семіотика в історико-правових дослідженнях // Поняття, терміни і категорії історико-правової науки : матеріали XXI Міжнародної історико-правової конференції, 23-26 квітня 2009 р., м. Миколаїв. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – 356 с. – С. 50-55.

9. *Музыка І.В.* Історія права як суспільний процес: класичні і сучасні підходи // Часопис Київського університету права. – 2007. – № 4. – С. 9-18.

10. *Перов Ю.В.* Историчность и историческая реальность. Серия «Мыслители» Выход 2. СПб : Санкт – Петербургское философское общество, 2000. – 96 с.

11. *Русакова О.Ф.* Историсофия : структура предмета и дискурса // Вопросы философии. – 2004. – № 7. – С. 48-59.

12. *Скакун О.Ф.* Ретроспективне тлумачення правової теорії // Поняття, терміни і категорії історико-правової науки: матеріали XXI Міжнародної історико-правової конференції, 23-26 квітня 2009 р., м. Миколаїв. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – 356 с. – С. 43-49.

Музыка І.В. Проблеми окреслення предметного поля історико-правової науки: сучасний науковий дискурс

У статті розкривається проблема меж предметного поля історико-правової науки та тенденцій і перспектив її розвитку.

Ключові слова: предмет історії права, історисофія права, історико-правова реальність.

Музыка И.В. Проблемы определения предметного поля историко-правовой науки: современный научный дискурс

В статье раскрывается проблема границ предметного поля историко-правовой науки, а также тенденций и перспектив ее развития.

Ключевые слова: предмет истории права, историсофия права, историко-правовая реальность.

Muzyka I.V. Problems of defining the subject field of historical-legal science: modern scientific discourse

The article exposes the limits of the substantive problem of historical-legal science and trends and prospects of development.

Key words: history of law subject, historiosophy law, historical-legal reality.

Стаття надійшла до редакції 20.02.2011.